

DOSYA/DERLEME

TARIMDA KAPİTALİST DÖNÜŞÜMÜN KLASİK MODELİ: İLKELE BİRİKİMDEN TARIMSAL KAPİTALİZME İNGİLİZ TARIMI

Muammer KAYMAK*

Özet

Tarımda kapitalist dönüşüm, tarımın piyasada kar elde etmek üzere tarımsal meta üretimi temelinde örgütlenmesini ve bu çerçevede toprak üzerindeki geleneksel köylü mülkiyetinin tasfiye edilerek toprak mülkiyetinin merkezileşmesini ve köylülüğün ücretli tarım işçisi haline getirilmesini öngörür. İngiltere'de 15. yüzyılda başlayan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, "ilkel birikim" deyiimiyle ifade edilen ekonomi-dışı yöntemlerle, büyük toprak sahipleri, kiracı kapitalist çiftçi ve ücretli tarım emekçilerinden üçlü toplumsal yapının belirlediği tarımsal kapitalizm başat hale gelmiştir. Tarımda kapitalist dönüşümün klasik modelini oluşturan İngiliz modeli tarımsal kapitalizm, tarım sorununun çözümüne yönelik farklı tarihsel deneyimlerin değerlendirilmesinde referans noktası olarak kabul edilmektedir.

Anahtar sözcükler: İlkel birikim, feodalizm, tarımsal kapitalizm, İngiltere.

Classical Model of Transformation in Agriculture: British Agriculture from Primitive Accumulation to Agrarian Capitalism

Abstract

Capitalist transformation of agriculture requires the organisation of agriculture basing on the agricultural commodity production in the market for the sake of profit maximisation. For this purpose, to build large landownership and to create free laborforce, the customary rights of peasantry on land must be dissolved. During the period of transition from feudalism to capitalism from 15th century onwards, triadic structure of agrarian capitalism which was characterised by big landowners, capitalist tenant farmers and agricultural labourers had been created by the methods of so-called primitive accumulation. Agrarian capitalism in Britain which constitutes the classical model of agrarian transformation is generally considered as a reference point in evaluating different historical experiences.

Key words: Primitive accumulation, feudalism, agrarian capitalism, Britain.

*Öğretim Görevlisi Dr, Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

"Eğer toprak sahipleri, topraklarının büyük bir bölümünü kendileri işlemeye kalkarsa, kırsal kesim, (kendi sermayeleri ve yeteneklerinin elverdiği ölçüde toprağı işlemekten başka çıkarı olmayan ağırbaşlı ve çalışkan kiracı çiftçiler yerine) tembel ve ahlaksız kahyalarla dolup taşacaktır. Ve sonuçta, bunların küfürbaz yönetimi altında, toprağın işlenmesi sekteye uğrayacak, yalnızca kahyaların kendi efendilerinin değil, bütün toplumun toprağının önemli bir bölümünün yıllık ürünü küçük bir miktara inecektir. Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, 1776"

Giriş

Tarımda kapitalist dönüşüm sorunu, kapitalizmin doğuşu ve evrimine dair tartışmalarla yakından ilişkilidir. Bu tartışmalarda, kapitalizmi kavramlaştırma farklı perspektiflerden hareket eden bütün düşünürler, Batı Avrupa'da geçimlik üretime dayalı kapalı ve kırsal feodal ekonomiden genelleşmiş meta üretimine dayalı kentsel bir ekonominin doğuşuna vurgu yaparlar. Yaklaşımlardaki farklılıklar, kapitalist ekonominin tanımlayıcı özellikleri konusunda ortaya çıkar.

Batı Avrupa'da 15. yüzyılda ortaya çıkan kapitalizmin tanımlanması yolundaki ilk düşünceler, toplumsal yaşamın geçmişten farklı ilkeler temelinde örgütlendiğini gözlemleyen 18. yüzyıl Fransız ve İskoç aydınlanma geleneğine bağlı düşünürlerinin çalışmalarında ortaya konulmuştur. Fransız filozoflar, Fransa'da gelişen kapitalist üretim ilişkileri önünde güçlü bir set oluşturan feodal mutlak monarşiye karşı, serbest ticaret ve girişim özgürlüğü talep eden burjuvazinin sözcülüğünü üstlenerek, kapitalizmi bir doğal düzen esprisi içinde kavramışlardır. Öte yandan aynı dönemde İskoç aydınlanmasının David Hume, Adam Ferguson, Adam Smith gibi temsilcileri, Fransız düşünürlerden farklı olarak bizzat tecrübe ettikleri bir süreci gözlemleyerek, meta mübadelesinin toplumsal ilişkilerde başat rol oynadığı yeni evreyi "ticari toplum" deyiimiyle tanımlamışlardır. Bu düşünürler içinde en ileri teorik düzeyi temsil eden Adam Smit, *Ulusların Zenginliği*'nde insanlık tarihinin avcılık, çobanlık, tarımcılık gibi aşamaları izleyerek ticari topluma ulaştığını vurgulamış ve ticari toplumu, "doğal

özgürlüğün açık ve yalın sistemi" ifadesiyle insanlığın toplumsal evrimindeki nihai aşama olarak tasvir etmiştir (Swith, 1997).

Smith'in benimsediği mekanik evrimci şemaya göre, ticari toplum, toplumsal evrimin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkmış ve işbölümü ve uzmanlaşma yoluyla genel zenginliğin toplumun bütün kesimlerinin refah düzeyini artıracak şekilde görülmemiş bir artışına yol açmıştır. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde bu yeni evrenin üretim sürecinde, toplumsal ilişkilerde ve kurumsal yapıda bütünsel bir dönüşüme yol açtığını açıkça dile getirmesine karşın, kavramlaştırmasının ana eksenini ticarileşme argümanı oluşturur. Ticarileşme argümanına dayalı bir kapitalizm kavramlaştırması, gerek Adam Smith'in gerekse onu izleyen liberal kuramcılarının düşünce sistemi bakımından ikili bir amaca hizmet eder. Birincisi, bu argüman kapitalizmin, kökenleri yazılı uygarlığın başına kadar izlenebilen bir iktisadi etkinlik olan ticaretle özdeşleştirilerek, kapitalizmin insan doğasının kaçınılmaz bir sonucu olduğu iddiasını meşrulaştırmaya yarar. Böylece, ahlaki açıdan yargılanan para kazanma tutkusu, insan doğası ile ilişkilendirilerek, ticarileşmenin yarattığı bencillik ve ahlaki yozlaşma gibi sorunlar, tüm insanlığın yararına olan zenginleşme ideali uğruna katlanılması gereken zorunlu kötülükler olarak görülür (Hirschman, 2008; McNally, 1988).

Ticarileşme argümanının ikinci işlevi, mübadelenin a priori olarak eşit düzeydeki insanlar arasında (alıcılar ve satıcılar olarak) gönüllü bir değişim ilişkisi olmasından hareketle, liberal bireyci toplum ve hukuk kuramının ihtiyaç duyduğu maddi

temeli sağlamasıdır. Çünkü mübadele hukuken eşit insanlar arasında kurulan ve uyulmaması halinde bir dizi yaptırıma tabi olan resmi ya da fiili sözleşmeye dayanır.

Kapitalizmin kökenlerini ticarileşme argümanı çerçevesinde açıklayan görüşlerin ortak noktası, kapitalist evreyi insanlığın toplumsal evriminde ulaşılabilecek bir nihai evre [telos] olarak görmeleridir. Ticarileşme argümanı, en uç ifadesini Belçikalı tarihçi Henry Pirenne'in çalışmalarında bulur. Pirenne'nin yaklaşımı, kapitalizmi ticaretle özdeşleştirir ve feodalizmi, Antik Yunan ve Roma uygarlıklarının yıkılmasının ardından, bir dizi olumsuz dışsal koşulun zorlaması sonucu ticaretin gerilemesi nedeniyle ortaya çıkan geçici bir aşama olarak görür. Pirenne'ye göre kapitalizm, ortaçağ feodalizminin yanı başında yeniden başat hale geleceği güne kadar, kapitalist ruhun temsilcisi olan kentlerde yaşamaya devam etmiş ve önündeki engeller kalkar kalkmaz egemenliğini yeniden ilan etmiştir (Pirenne, 1994). Pirenne'in uç noktasına vardığı bu teleolojik kapitalizm yorumu, 19. yüzyıl sonlarında Alman tarihçi okulunun Weber ve Sombart gibi temsilcilerinin de devraldığı vizyonla belirgin bir şekilde örtüşür (Wood, 2003b).

Kapitalizmin kökenlerini mübadele sürecinde gören bu yaklaşıma karşılık Marx'ın temsilcisi olduğu düşünsel gelenek, kapitalizmin doğuşunu, meta değişiminde değil, doğrudan üretim sürecinde aramak gerektiğini vurgular. Marx'a göre kapitalizm, feodal kırsal ekonominin bağrından ve onun iç çelişkilerinden doğmuştur. Kapitalizm, kendisini meta mübadelesinde değil, üretken emeğin kullanılmasının özgül biçiminde kendini gösterir. Buna göre, kapitalizm, meta üretiminin genelleştiği, bu çerçevede bütün üretimin değişim için yapıldığı, yine, bütün üretimin sermayenin kendisini büyütmesine tabi olduğu, bütün üretimin sermayenin olduğu, artı-emeğin doğrudan baskıyla ya da ekonomi dışı zor yoluyla değil meta mübadelesi aracılığıyla gerçekleştiği bir sosyo-ekonomik sistemdir. Bu sosyo-ekonomik sistemin ortaya çıkabilmesi için sözkonusu koşulların işleyeceği toplumsal dönüşümün gerçekleşmesi gerekir (Weed, 2003a; Wood, 2003b).

Marx, kapitalizmin doğuşunda büyük önem taşıyan bu dönüşümün anahtarının "ilkel birikim" olduğunu savunur. Aşağıda içeriğini daha ayrıntılı olarak ele alacağımız bu deyim kapitalizmin gelişmesi için gerekli başlangıç koşullarını ifade eder. Marx, ilkel birikim sürecini açıklarken 15. yüzyıldan itibaren İngiliz tarımında ortaya çıkan değişimlere odaklanır (Marx, 1997). İngiltere, kapitalist üretim ilişkilerinin ilk olarak ortaya çıktığı ve gelişen kapitalist üretim ilişkilerinin önünü açmak üzere tarihteki ilk burjuva devriminin yaşandığı bir ülkedir. İngiltere'de feodal üretim tarzına tabi olan küçük üreticilik, feodal üretim ilişkilerinin çözülmeye başlamasıyla yerini giderek geniş ölçekli kapitalist tarıma bırakmıştır. Böylece, 17. yüzyıl ortalarından itibaren İngiliz tarımında piyasa ilişkileri tarımsal yapının temel belirleyici haline gelmiş, rantıye toprak sahibi, bunlardan toprak kiralayan kapitalist kiracı çiftçi ve üretimi gerçekleştiren ücretli tarım işçilerinden oluşan üçlü toplumsal yapıyla karakterize olan tarıma dayalı bir kapitalizm egemen hale gelmiştir.

İzleyen bölümde ilkel birikim süreci ve kapitalizmin gelişmesindeki rolü tartışılacak, ardından ilkel birikim süreciyle oluşan tarımsal kapitalist evrenin temel özellikleri ortaya konulacaktır. Son bölümde, kapitalist tarıma ya da kısmen aynı anlama gelmek üzere kapitalizme alternatif geçiş yolları üzerine değinmeler içeren genel bir değerlendirme yapılacaktır.

I. İlkel Birikim Üzerine

İlkel birikim deyimini, ilk bakışta, tanımladığı sürecin içerdiği baskı ve zorlamaları akla getirmektedir. Oysa Marx, bu deyimini, kapitalizmin doğuşunu sağlayan başlangıç koşullarını ifade etmek üzere kullanmıştır. Konuyu ilk olarak ele aldığı Grundrisse'de, ilkel birikim sürecinin içerdiği zor ve şiddet yöntemlerine değinmez bile (Marx, 1979). Sürecin içerdiği ekonomi dışı yöntemleri konuyu daha bütünlüklü olarak ele aldığı Kapital'in I. Cildinin 26. Bölümünde ayrıntılı olarak açıklamıştır. Bu bölüm, Almanca orijinal metinde "Die sogenante uspruengliche Akkumulation" başlığını taşımaktadır. Bu ifade İngilizce'ye "So Called Primitive Accumulation" diye

çevrilirken, İngilizce kaynaktan yapılan Türkçe çeviride "Sözde İkel Birikim" ifadesi tercih edilmiştir. Almanca orijinalindeki uspruengliche kelimesi orijinal, başlangıca dair, birincil, temel anlamını taşımaktadır. 19. yüzyılda bu kelime, dönemin İngilizcesinde aynı anlamlara gelen primitive kelimesiyle karşılanmıştır. Ne var ki dilin kaçınılmaz evrimi sonucunda primitive kelimesi İngilizce'de daha çok Türkçe'deki güncel karşılığı olan ilkel anlamını taşımaya başlamıştır. Özetle Marx, "ilkel birikim" derken, sürecin ikelliğine değil, kapitalist üretim ilişkilerinin başlangıç koşullarına işaret etmektedir. Ancak sürecin içerdiği insanlık dışı zorlamaları da ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Sözelimi zorla topraklarından kovulan köylülerin işgücü piyasasının gereklerine uygun bir şekilde terbiye edilmesi amacıyla "serseriliğe karşı" çıkarılan sert yasalar akıl almaz şiddet önlemleri içermektedir.

Marx, ilkel birikim kavramını kullanırken Adam Smith'den ve Smith'le aynı dönemde yazan James Steuart'dan esinlenmiştir. Smith Ulusların Zenginliği'nde sermaye birikimini konu aldığı II. kitapta, "şeylerin doğası gereği sermaye birikiminin işbölümünden önce ortaya çıkması gerektiğini" vurgular. Smith'e göre, işbölümü aracılığıyla emeğin üretim gücündeki büyük gelişmenin ortaya çıkması için daha önceden büyük bir sermaye birikimi gereklidir. Smith, burada sadece para sermaye ve fiziki sermayeden bahsediyor gibi görünse de, sermayenin ücretli işçi kullanarak, piyasada mal satmak amacıyla üretime koşulması için gerekli kurumsal değişikliklere sıkça vurgu yapar. Ona göre "...belli ölçüde güvenliğin sağlandığı tüm ülkelerde her sağduyu sahibi kişi kendi hükmü altında bulunan mal mevcudunu ya o anda keyfini sürmek ya da gelecekte kar etmek üzere kullanacaktır" (Smith, 1997).

Adam Smith, sermayenin yeniden üretiminin gerçekleşeceği önsel koşullara işaret ederken, eserine sinmiş olan piyasa toplumuna dair iyimser tutumla bağlantılı olarak, bu süreci barışçıl bir şekilde tasvir eder. Sermaye birikimi, birtakım çalışkan adamların özverili gayretlerinin ürünü olarak gündeme gelir. Elbette, resmin tamamlanması için,

tembel oldukları için birikim sağlayamayan ve hayatta kalabilmek için çalışkan insanların özverileri sonucunda biriktirdikleri sermayenin karlı bir biçimde kullanılmasına hizmet etmek üzere emeklerini satmak zorunda kalan geniş bir kesim vardır (Wood, 1993a). Ne var ki kapitalizm, böyle barışçıl bir şekilde gelişmemiştir. Smith'le aynı dönemde yazan Sir James Steuart, 1767 yılında, artık aylıklığa daha fazla müsaade etmemek için "toprak ana ile onun çalışkan çocuklarının" birbirinden koparılması gerektiğini söylüyordu. Steuart'a göre köylünün emeğini başkalarının isteklerini karşılamak üzere gönüllü bir şekilde seferber etmenin yegane yolu, köylülerin topraklarından zorla koparılmasıydı. Ona göre iyi işleyen bir ekonominin tesis edilebilmesi için zorunlu bir önlemdi bu (Perelman, 2000).

Marx'a gelince ilkel birikimi kapitalist üretim tarzının olgunlaşması için gerekli bir ilk moment olarak algılar. Ona göre kapitalist üretim tarzının olgunlaşması için:

"...birbirinden çok farklı türde iki meta sahibinin yüz yüze ve temas haline gelmesi gerekir. Bir yanda başkalarına ait emek gücünü satın alarak ellerinde bulunan değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri; öte yanda kendi emek güçlerini dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler. İki anlamda özgür emekçiler; Çünkü bunlar, ne köleler, serfler vb. üretim araçlarının ayrılmaz bir parçasıdır, ne de mülk sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahiptirler...Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur. Kapitalist sistem emekçilerin emeklerin gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen kopmuş ve ayrılmış olmalarını öngörür...İlkel birikim denilen şey, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir...Köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları bütün bu sürecin temelidir" (Marx, 1997).

Görüldüğü gibi Marx'a göre ilkel birikim süreci sermayenin yeniden üretim sürecinin kesintisiz

işleyeceği toplumsal koşulların oluşturulmasını ifade etmektedir. Marx Grundrisse'de sermayenin ilk oluşum sürecini şöyle açıklar (Marx, 1979):

"Sermayenin ilk oluşumu sanıldığı gibi, sermayenin ihtiyaç maddelerini, iş araçların hammaddeleri, kısacası emeğin topraktan bağımsızlaşmış ve insan emeğiyle ruh kazanmış olan nesnel koşullarını üst üste koymasıyla olmaz. Sermaye emeğin nesnel koşullarını yaratmaz. Sermayenin ilk oluşumu salt parasal servet biçiminde hazır bulunan değer, eski üretim tarzının tarihi çözülme süreci sayesinde, bir yandan emeğin nesnel koşullarını satın alabilme, bir yandan özgürleşen işçilerle para karşılığı canlı emek mübadelesine girebilme imkanına kavuşmasından ibarettir".

Kapitalizm, tarımdaki dönüşümün ürünü olduğundan, kapitalizmin gelişimini anlamak için, toprak mülkiyetinin yapısındaki dönüşümü izlemek gerekir. Marx'ın ifadesiyle "toprak mülkiyetinin gelişme süreci, ...sermayenin adım adım biçimlenip kesin zaferini kazanışının gözleneceği yerin ta kendisidir" (Marx, 1979).

İngiltere'de 15. yüzyıldan başlayarak köylüler, topraklarından atılarak işledikleri topraklar ve ortak alanlar (mera, orman) çitlenerek özel mülk haline getirilmiştir. Çitleme hareketi diye bilinen bu süreç, 18. yüzyıla kadar fiilen gelişirken 18. yüzyılda Parlamento yasaları ile ortak toprakların çitlenmesiyle köylü mülkiyeti neredeyse tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yine bu süreçte toprak üzerinde köylüye koruma sağlayan ve feodalizmin mirası olan geleneksel haklar tümüyle ortadan kaldırılmıştır. Bu geleneksel hakların en önde gelenleri, köylünün toprak üzerinde kalıtsal zilyedlik haklarına ya da sabit rant karşılığı uzun süreli kiralama güvencesine sahip olması, ortak topraklardan otlak ve av sahası olarak yararlanma haklarıdır. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere'de tarımsal kapitalizmin klasik modeli hayata geçirilmiştir. Marx'ın ifadesiyle:

"İlkel birikimin tarihinde bütün devrimler, kapitalist sınıfın oluşması yolunda kaldıraç görevi gören çağ açıcı devrimlerdir: ama her şeyden çok büyük insan yığınlarının birden bire ve zorla geçim

araçlarından koparılarak, özgür ve bağlantısız proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı anlar önem taşır. Tarımsal üreticilerin köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirimin tarihi, farklı ülkelerde farklı yönler ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere'de klasik biçimde görülür." (Marx, 1997).

Buradaki kritik soru söz konusu sürecin neden yalnızca İngiltere'de gerçekleştiğidir. Bu soruyu yanıtlamak eldeki çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yine de temel bazı noktalara değinmek yararlı olacaktır.

İngiltere'de kapitalizmin doğuşu feodalizmin 14. yüzyıldaki büyük kriziyle birlikte derinleşen iç çelişkilerinin ve bu çelişkilerin ürünü olan sınıf mücadelelerinin ürünüdür. Ünlü Fransız tarihçi Marc Bloch bu krizin "ortaçağlardan modern çağa geçişin ilk işaretlerini" ortaya koyduğunu söyler (Bloch, 1970). 14. yüzyıl boyunca Batı Avrupa feodalizmini etkisi altına alan genel kriz, tarımsal üretiminin gerilemesi, açlık, kıtlık ve salgın hastalıklar, nüfustaki dramatik azalma, köylü ayaklanmaları, soylular arasındaki mücadeleler gibi sorunlarla kendisini göstermiştir (Bois, 1984).

14. yüzyıl krizi yukarıda vurguladığımız gibi esas olarak feodal üretim tarzının içsel çelişkilerinden doğmuştur. Öte yandan kriz feodal üretim tarzının çözülmesine yol açan süreçleri de harekete geçirmiştir. Feodal üretim tarzını krize sürükleyen ve buradan çözülmesine yol açan temel etken feodal üretim tarzının iktisadi ve siyasal temelini oluşturan rant çekme (rent extraction) ilişkileridir.

Krizinin feodalizmin çözülmesindeki rolünü daha iyi anlamak için feodal üretim tarzının yapısal açmazlarına daha yakından bakmak yararlı olacaktır. Feodal mülkiyet ilişkileri, soyluların, kendilerine bağımlı olan köylülerin (serf) emeğinin üretkenliğini artıracak teknolojik iyileştirmeler yapmasının ve köylü emeğinin niteliğini artıracak yeni üretim organizasyonları geliştirmesinin önünde temel engeli oluşturmaktadır. Feodal üretim ilişkileri

çerçevesinde, bu tür bir girişim büyük bir riske atılmak anlamına gelmektedir. Feodal düzende iktisadi faaliyetler ağırlıklı olarak, toprak üzerinde tasarruf hakkı bulunan ve üretim sürecinde kullanılacak araç-gerece sahip olan köylüler tarafından yürütülmektedir. İktisadi yeniden üretimi sağlayacak tohumluk temini, ürünün saklanması ve araç gereç temini gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi esas olarak köylünün yükümlülüğü altındadır (Bois, 1984).

Feodal düzende, bağımlı köylülüğün üretimi temelde kendisinin ve ailesinin emek gücünü yeniden üretmesini sağlayacak geçimliği üretmekle sınırlıdır. Köylü, sahip olduğu üretim araçlarını (toprak ve araç-gereç) ve geçimlik ürünleri piyasadan temin etmek zorunda olmadığı için, elde ettiği ürünü de piyasa koşullarında satmak zorunluluğu altında değildir. Bu nedenle üretim araçlarını, diğer üreticilerle daha etkili bir biçimde rekabet edecek şekilde kullanma zorunluluğu yoktur. Aynı biçimde, feodal soylu da kendi yaşamını yeniden üretmesini sağlayan geliri (kaynağı köylünün artık emeği olan feodal rant ve diğer feodal yükümlülükler) kolayca elde etme olanağına sahip olduğu için, piyasaya talepleri doğrultusunda, rekabetçi bir üretime yönelmek için doğrudan bir iktisadi zorlama altında değildir (Brenner, 1990).

Feodal düzende köylülük üretim araçları üzerinde tasarruf hakkına sahip olduğu için iktisadi yeniden üretimi soyluların artığa el koyma yolundaki taleplerinden kısmen de olsa bağımsız olabilmektedir. Bu bağımsızlığın derecesi bir yönüyle iktisadi konjonktüre ancak esas olarak soylularla köylüler arasındaki bölüşüm mücadelesinin yaratacağı sonuçlara bağlıdır. Soylu ile köylü arasında bölüşüm mücadelesi iktisadi bir temele dayanmaktadır. Soylunun, emek sürecini yönlendirme ve denetleme imkanından yoksun olması köylünün ürettiği iktisadi artığa el koymak için ekonomi dışı zor (extraeconomic compulsion) yöntemleri kullanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk, soyluları daha güçlü bir artık çekme mekanizması oluşturmak üzere, büyük ve daha etkili bir askeri örgütlenmeye ve güçlü feodal krallıklar

oluşturmaya yönelten temel etken olarak belirlemektedir. Brenner, "uzun vadeli siyasal birikim eğilimi" adını verdiği bu gelişmenin sistemin uzun vadede içerdiği sınırlı ekonomik büyüme kapasitesinin koşullandırdığı bir şey olduğunu ve belli ölçülerde tarımın geliştirilmesine ve iyileştirilmesine alternatif olarak ortaya çıktığını vurgulamıştır¹ (Brenner, 1990).

Özetle, feodal soyluluğun gelirlerini artırmak için, köylülük üzerindeki baskıyı yoğunlaştırma seçeneğine mahkum olması sistemin yeniden üretiminin nesnel sınırlarını oluşturmaktadır. Feodal üretim ilişkilerinin, gelirin yaratılmasını değil, yeniden bölüşümünü dayatan nesnel sınırları nedeniyle soylu, üretilen artık içinde kendi payını artırmak istediğinde, bunu kendi köylülerinin ve diğer soyluların zararına yapmak zorundadır. Bu durum kaçınılmaz olarak sonu savaşa kadar varan bölüşüm mücadelelerine yol açmaktadır. 14. yüzyılda soyluların azalan gelirlerini yükseltmek için köylülük üzerindeki rantları ve diğer yükümlülüklerini artırmaya çalışmaları bölüşüm mücadelelerini keskinleştirmiştir. Bu mücadelelerin sonucunda İngiltere'de köylülüğün bir bölümünün kendi statüsünü geliştirmesi kapitalizmin doğuşunda belirleyici bir rol oynamıştır (Brenner, 1990).

İngiltere'de feodalizmin krizi nedeniyle nüfusun salgın hastalıklardan kırılması gelir gereksinimleri artan soyluların köylülük üzerindeki sömürüyü artırmaya yönelik baskısını artırmıştır. Soyluların rantları ve vergi yükümlülüklerini artırma yoluyla köylülük üzerindeki sömürüyü ağırlaştırmaları 1381 yılında kitlesel bir köylü ayaklanmasına neden olmuştur (Hilton, 1983). 1381 köylü ayaklanması amaçlarına ulaşmakta başarısız olmasına karşın, İngiltere'deki bölüşüm ilişkilerinde köylüler lehine sonuçlara yol açmış, köylüler, toprak soylularından ücretlerin artması ve yükümlülüklerin azaltılması gibi önemli tavizler elde etmiştir.

15. yüzyılın başlarından itibaren işgücü kıtlığı, ücretlerin yüksek olması, tarım ürünleri fiyatlarının zanaat ürünleri ile yabancı malların fiyatları karşısında görece olarak düşmesi, piyasaya yönelik üretim yapan köylü işletmelerini olumsuz yönde

etkilemiştir. Ancak bu gelişmelerden en çok feodal soylular etkilenmiş, soylular, bir feodal artık biçimi olan para rantın yaygınlaşması ile rantların uzun dönemde sabit hale gelmesi nedeniyle giderek yoksullaşmıştır. Soylular bu yeni koşullarda kendi tasarrufları altındaki toprakların (demesne) ücretli işçi çalıştırarak işlemenin zorlaşması nedeniyle demesne işletmeciliğini terk ederek, bu toprakları köylülere kiralamaya başlamıştır. Büyük demesnelerin zayıflaması ve topraklarının kiraya verilmeye başlanmasıyla 15. yüzyıl boyunca feodal malikaneler küçülmüş, bağımsız köylü işletmelerinin toprakları genişlemiştir. 15. yüzyıl boyunca köylülüğün durumu büyük ölçüde iyileşmiş, feodal yükümlülükler önemli ölçüde gevşemiş ve demesne toprakları giderek artan oranda daimi zilyedlik hakkı veren belgelerin (copyhold) güvencesi altında köylülere devredilmiştir (Duby, 1975 ; Hilton, 1983 ; Dobb, 1992).

15. yüzyıl boyunca, bağımsız üreticilik yapan köylülüğün bir kısmı yüksek ücretler ve düşük kiralalar sayesinde giderek zenginleşmiştir. Köylülüğün bir bölümünün zenginleşmesi, geleneksel köy toplumu içerisinde bir farklılaşmaya neden olmuştur. Bu farklılaşma sonucunda yeoman adı verilen bağımsız zengin köylüler ortaya çıkmıştır.

Yeomanlar tarımda serflik ilişkilerinin çözülmesi ve kapitalist ilişkilerinin yerleşmeye başlamasının sağladığı olanaklarla giderek durumlarını iyileştirmiştir. B. Moore'un "ellerine geçen her fırsatı kaynağına bakmaksızın karlarını artırmak için kullanmaya çalışan hırslı, saldırgan küçük kapitalistler grubu" diye tanımladığı bu yeni toplumsal grup, toprak soylusundan tarla kiralarak pazara yönelik üretim yapmaya başlamıştır (Moore, 1966). Sermayeyi kendisi yatıran, üretimde ücretli emek kullanan daha etkin tarım yapan yeomanlar bir yandan yeni topraklar kiralarak bir yandan yoksul ve borçlu köylülerden tarla satın alarak ellerindeki toprakları genişletme çabası içinde olmuştur (Dobb, 1992). Yeomanların ellerindeki toprakların giderek genişlemesi, ellerindeki hayvan sürülerini büyük ölçüde çoğalttığı gibi toprağın işlenmesi için neredeyse hiç masraf etmeksizin gübre elde etmelerini sağlamıştır (Marx, 1997). Yeomanlar bağımsız meta üreticisi olarak giderek güçlenmişler

ve kendilerini ortaya çıkaran avantajlı koşulları sonuna kadar kullanarak sosyal ve ekonomik konumunu sağlamlaştırmışlardır. İlk yaygın çitleme faaliyetlerine girişenler bu kesim içerisinde çıkmıştır (Moore, 1966).

Yeni sürecin bir diğer önemli aktörü olarak beliren sınıf ise gentry adı verilen ve toplumsal hiyerarşide yeomanlığın üstünde ve büyük soyluluğun altında yer alan alt-soylu kesimdir. Bu kesimin, yaşanan değişikliklere ayak uydurabilen en girişimci unsurları zamanla konumunu güçlendirerek temel tarım kapitalisti haline gelmiştir (Moore, 1966).

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç ve dış pazarlarda yün ve yünlü dokumaya yönelik talebin artması, yün fiyatlarının tahıl fiyatlarının üzerinde artmasına yol açmıştır. Yün fiyatlarının artması gelirleri azalan toprak soylularını ellerindeki toprakları çitleyerek koyun otlakına dönüştürmeye yöneltmiştir. 15. yüzyıl boyunca, ücretlerin yüksek düzeylerde seyretmesi de, tahıl tarımcılığına oranla toprak yoğun bir tekniği gerektiren mera otlakçılığına yönelmeyi teşvik eden bir başka unsur olmuştur (Üşür, 1990).

15. yüzyılın son çeyreğinde yeomanlar tarafından başvurulan yaygın çitleme hareketleri, bu kesim büyük riskler alabilecek kadar birikime sahip olmadığı için sınırlı düzeyde kalmıştır (Moore, 1966). Çitleme hareketinden en büyük kazancı, ticari tarımın nimetlerinin farkına varan büyük toprak soyluları elde etmiştir. Soylular, yeomanların ortaya çıkması nedeniyle geleneksel köy toplumundaki dayanışmanın zayıflamasından yararlanarak daha geniş çaplı çitlemelere yönelmiştir. Çitleme hareketleri 16. yüzyılın sonlarına doğru daha büyük bir hız kazanmış ve 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Çitleme hareketi, toprak üzerinde geleneksel hakları ortadan kaldırarak, mutlak özel mülkiyeti getirmiş, Bloch'un ifadesiyle tarımda bireyciliğin doğmasını sağlamıştır (Bloch, 1970). Çitlemelerin geleneksel iktisadi ve toplumsal yaşantıyı kökten değiştiren en önemli sonucu ise, feodal köylülerin serflik ilişkilerinin bağlarından kurtularak özgür emekçiler haline gelmesini sağlamak olmuştur. Çitlemeler sonucu çok sayıda köylünün topraklarından atılması gelişen kırsal endüstri ve büyük ölçekli kapitalist tarım için gerekli ucuz işgücünü sağlamıştır.

Tarımda yeomanlık ve gentrynin ortaya çıkması ve çitleme hareketleriyle feodalizmin iktisadi çözülmesi hızlanmış, 16. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de feodalizm hukuki olarak varlığını sürdürse de iktisadi olarak neredeyse ortadan kalkmıştır.

İlkel birikimin tüm hızıyla hayata geçirildiği 16. yüzyıl boyunca Avrupa çapında, "fiyat devrimi" olarak adlandırılan genel fiyat artışları da kapitalizmin gelişim sürecinde önemli bir işlev görmüştür². Fiyat Devrimi sonucunda İngiltere'de 1510-1580 yılları arasında tahıl fiyatları yaklaşık 2 kat, yün fiyatları yaklaşık 1 kat, tekstil ürünleri (yünlü dokuma) fiyatları ise 1,5 kat artmıştır (Kerridge, 1966 ; Hill, 1983). Görüldüğü gibi, genel olarak sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki artış tarım ürünleri fiyatlarındaki artışın gerisinde kalmıştır. 16. yüzyıl boyunca fiyatlardaki mutlak ve görel değişimler toplumsal piramidi de farklılaştırmıştır. Yüzyıl boyunca, uzun dönemli kira sözleşmelerinin önemli ölçüde geçerliliğini sürdürmeye devam etmesi nedeniyle toprak rantları reel olarak azalmış ve rant gelirlerinden beslenen yüksek feodal aristokrasi yoksullaşmıştır. Öte yandan ücretlerdeki artışların genel fiyat artışlarının altında kalması da kır ve kent yoksullarını büyük bir sefalete sürüklemiştir (Nef, 1966 ; Kerridge, 1966).

Yüksek tarım ürünü fiyatları, tarım ve sanayi ürünleri fiyatları arasındaki ilişkinin tarım ürünleri lehine seyretmesi ve ücretlerdeki artışın fiyatlardaki artışın gerisinde kalması nedeniyle gerçek ücretlerin düşük olması, 16. yüzyıl boyunca, piyasaya yönelik üretim yapan kapitalist tarımcı sınıflar için oldukça olumlu bir konjonktür sağlamıştır. Bu koşullar, küçük ölçekli meta üretimine dayalı bir birikim sürecini destekleyerek, tarımdaki üretkenliğin istikrarlı bir şekilde artmasını sağlamıştır. Başka bir ifadeyle İngiltere'de kapitalizmin gelişmesinde, küçük ölçekli meta üretimi ve bu üretime dayanan küçük ölçekli birikim önemli bir rol oynamıştır.

16. yüzyılda yaşama geçirilen ilkel birikim sürecinin bir diğer önemli adımı kilise topraklarının özel mülkiyete geçirilmesidir. Ortaçağ feodal hiyerarşisi içinde en büyük feodal soylu olan Papalığın

denetimindeki kilise topraklarının, tarımda gelişen kapitalist ilişkilerin önünde bir engel haline gelmesi ve Papalığın konumunun gelişen burjuva-ulusal ekonominin gerekleriyle çatışması 16. yüzyıl başlarında İngiliz Krallığı ile Roma Katolik Kilisesi arasındaki gerginlikleri iyice su yüzüne çıkarmıştır. Bu koşullarda gündeme gelen Reformasyon hareketiyle 1529-1540 yılları arasında Krallık, burjuvazi ve parlamentonun desteğini arkasına alarak Katolik kilisesinin İngiltere'deki topraklarına el koymuş ve bu topraklar piyasada satılmıştır (Hill, 1983 ; Hill, 1969). Reformasyonu izleyen yüzyıl boyunca kilise topraklarının piyasada satılması ve yoksullaşan geleneksel aristokrasinin gelir ihtiyacı nedeniyle topraklarını satışa çıkarması sonucunda, Krallığın da içinde bulunduğu geleneksel aristokrasiden gentry'e doğru büyük bir mülkiyet değişimi yaşanmıştır.

Topraktaki bu büyük mülkiyet değişimi ile toprak sahibi sınıfların sayısı büyük bir hızla artmıştır. Çitleme hareketinin yanı sıra Reformasyon'un yol açtığı mülkiyet değişimi de esas olarak gentryye hizmet etmiştir. Gentrynin toplumsal ağırlığının giderek artması, bu kesimin siyasal açıdan da güçlenmesini sağlamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Avam Kamarası'nın üye sayısı 300'den 500'e, parlamentoda gentrynin oranı ise yüzde 50'den yüzde 75'e çıkmıştır. Gentry Krallığın bağımsız gelir kaynaklarını keserek, kendi gücünü ulusal düzeyde Parlamento'da, yerel düzeyde yargısal kurumlarda pekiştirerek, monarşinin gücünü kısıtlamış ve Krallığın mutlakçı bir yönetim oluşturmaya yönelik tüm girişimlerini boşa çıkaracak bir güce ulaşmıştır (Mooers, 1997).

16. yüzyıl sonlarına doğru geleneksel toprak sahipleri ve gentrynin bir bölümü, gelirlerindeki düşüşü durdurmak köy toplumundaki dayanışmanın zayıflamasından yararlanarak kiracı çiftçilerin haklarına karşı bir saldırı başlatmıştır. Toprak sahibi sınıflar, rantları artırma yoluna gitmiş ve copyhold anlaşmalarını bozarak kira anlaşmalarının her yıl ya da birkaç yılda bir yenilenmesi koşulunu dayatmıştır (Hill, 1969). Bu girişimle çok sayıda soylu ticari tarıma yönelmiştir. Böylece, 17. yüzyıl başlarından

İtibaren çitlemeler büyük bir hız kazanmış ve tarımsal alanlar ticari tarımın ihtiyaçları çerçevesinde yeniden organize edilmiştir. Sonuçta, bir yandan yeni ürünlerin (şalgam gibi toprağın verimini artıran ve nadası gereksiz hale getiren köklü bitkiler) ekilmeye başlanması bir yandan da daha geniş miktarda arazinin üretken bir şekilde kullanımını sağlayan yeni rotasyon örüntülerinin uygulanmasıyla ile tarım üretiminde büyük artışlar sağlamıştır. Bu yenilikler sonucunda kimi bölgelerde toprağın verimliliği yüzde 50 arttırılmıştır (Timmer, 1969).

Üretim yöntemlerindeki bu değişiklikler sayesinde, toprak sınırlı sayıda üretken faaliyette uzmanlaşmış bir ekonomik bir birim haline getirilmiştir. Artık piyasa ilişkileri İngiliz tarımının iç organizasyonu belirlemeye başlamış, fiyat, kar, ücret ve rant gibi bütün iktisadi kategoriler giderek artan oranda piyasa koşulları altında belirlenmeye başlamıştır. Çitleme ve birleştirme yoluyla topraklarını genişleten çok sayıda toprak soylusu, topraklarını büyük yıllık yatırımlar yapan, büyük rantlar ödeyen ve ücretli tarım işçisi kullanan zengin çiftçilere kiralamaya başlamıştır. Böylece İngiliz tarımında, toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli emekçilerden arasındaki üçlü ilişkiyle nitelenen tarıma dayalı kapitalizm iktisadi yapıda başat hale gelmiştir (Brenner, 1990).

Tarımdaki kapitalist gelişme Krallığın gücünü azaltırken kapitalist toprak sahiplerinin siyasal gücünü arttırmış, giderek mutlakçı doğrultuda uzaklaşmıştır. Ancak, Krallığın mutlakçı bir güç oluşturma girişimlerinde ifadesini bulan feodal yasal çerçeve varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Tarımda serbest ticaretin ve toprak mülkiyetinin kapitalist kullanımının önündeki kısıtlamalar varlığını sürdürmektedir. Feodal hiyerarşi içerisinde soylu olan Krallık, yeni koşullara ayak direyerek ülkeyi kendi malikanesi olarak görmekte ve bu nedenle siyasal gücü tekeline toplamak için girişimlerde bulunmaktadır. Krallığın sözcülüğünü yaptığı geleneksel aristokrasi, mülklerini gelişen ticari tarım koşullarına göre yeniden örgütlemeyi beceremediği için yoksullaşmış ve saraya bağımlı hale gelerek Krallığın bu girişimlerinin en büyük destekçisi haline gelmiştir.

Krallık, merkezi bir monarşi oluşturmak için, gerileyen aristokrasinin ve kısmen de eskiden olduğu gibi sabit vergileri ödeyerek güvenli bir şekilde yaşamak isteyen köylülüğün haklarını savunmaya yönelmiştir (Hill, 1983 ; Hill, 1969). İktisadi ve siyasal gücü giderek artan gentry ve tüccar kapitalistlere karşı köylülüğün desteğini almaya çalışan Krallık, bu amaçla mahkemelerde köylülerin çitlemelerle topraklarından atılmalarına karşı kararlar almıştır. Bu uygulama, kapitalist toprak sahipleri sınıfının büyük tepkisine yol açmıştır (Moore, 1966).

Krallık 17. yüzyıl başlarında, yükselen sınıfların gücünün artmasına karşı rahatsızlığını daha açıktan dile getirmeye başlamış, varoluş koşulları nedeniyle artık yükselen sınıfların gereksinimlerine yanıt veremez hale gelmiştir. Krallığın giderek kapitalist gelişmenin önünde bir engel haline gelmesiyle, 16. yüzyılda ortak çıkarları nedeniyle işbirliği yaptığı burjuvazi ve gentry ile yolları ayrılmıştır. Ancak Krallığın bütün engellerine karşın toplumsal ve iktisadi gelişmelerin önünü almak imkansız hale gelmiştir. 17. yüzyıl başlarında İngiltere'de, toprak sahibi sınıfların devlet işlerine katılması mülk sahipliğinin doğal bir sonucu olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece toprak sahibi sınıfların devlet yönetimine katılmasına karşı bir girişim, aynı zamanda mülkiyet haklarına karşı bir girişim olarak algılanmaya başlanmıştır.

Bu koşullar içinde burada ayrıntısına giremeyeceğimiz bir dizi iktisadi ve hukuki tartışma ve gerilimin ardından, gelişen kapitalist ilişkilerin yarattığı tehdit karşısında merkezi monarşiyi güçlendirmeye çalışan ve bu süreçte kendi müttefiği olarak gördüğü geleneksel aristokrasi ve kilisenin talepleri doğrultusunda feodal ayrıcalıkları diriltmeye çalışan Krallık güçleriyle, gelişen kapitalist üretim ilişkilerini temsil eden Parlamento yanlısı güçler 1642-49 yılları yaşanan iç savaşta karşı karşıya gelmiştir.

Parlamento yanlısı güçlerin zaferiyle sonuçlanan ve "İngiliz Devrimi" adıyla bilinen ilk burjuva devrimine kaynaklık eden iç savaş sonucunda Lordlar Kamarası ve Krallık kaldırılarak Cumhuriyet ilan

edilmiştir. Ancak bir süre sonra, devrimin sürükleyici gücünü oluşturan alt sınıfların eşitlikçi ve mülkiyet karşıtı radikal taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeye başlaması, mülk sahibi sınıfları düzenin tümüyle ortadan kalkacağı endişesine sürüklemiştir. Bu nedenle Cumhuriyet kısa ömürlü olmuş, bunun yerine iç savaş sırasında Parlamento ordusuna kumanda eden Oliver Cromwell'in Protektorası getirilmiştir. Cromwell'in yönetimi altında geçen 1646-58 yılları arasında toprak üzerindeki feodal tasarruf hakları tasfiye edilmiş, İrlanda ve İskoçya fethedilerek, İngiliz tüccar ve toprak sahiplerine açılmış, Avrupa ticaretini denetim altına almak için 1651 yılında ünlü "Denizcilik Yasası" (Navigation Act) çıkarılmış, şövalyelik çeşitli önlemlerle yok edilmiş, kilisenin, sarayın ve Kralcılarının topraklarına el konulmuştur (Hill, 1983). Oliver Cromwell'in 1658 yılında ölmesiyle ortaya çıkan belirsizlik, mülk sahibi sınıfların Krallığın restorasyonu yönündeki taleplerini artırmış, sonuçta 1660 yılındaki Restorasyonla Krallık yeniden dirilti olarak II. Charles başa getirilmiştir.

Sonuç olarak İngiliz Devrimi geleneksel aristokrasinin ve Kralın mutlakçılık eğilimine karşı, gelişen yeni sınıfların 16. yüzyıl başlarından itibaren elde ettikleri hakları savunma hattı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle devrim esas olarak, Krallığın mutlakçılık eğilimine karşı kapitalist toprak sahiplerinin kendi mülkiyet haklarını koruma ve kollama çabasını ifade etmektedir. Devrim sonrasında ortaya çıkan yeni düzen, artık bir ayak bağı haline gelen eski rejimi devirerek, gelişen kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun bir devlet yaratmıştır (Hill, 1969). Bu yönüyle İngiliz Devrimi kapitalizmin gelişiminde bir dönüm noktası olmuş, sadece kendi coğrafyasında değil, bütün Avrupa'da geleneksel sistemi derinden etkilemiştir. İngiliz devrimiyle birlikte kapitalist toprak sahibi centilmenlerin egemen olduğu Parlamento, siyasal alanda belirleyici bir hale gelmiş, Krallığın yetkileri zaman içinde iyice kısıtlanarak Parlamento'ya bağlı sembolik bir makam haline getirilmiştir.

İngiltere'de feodalizmi, siyasal açıdan da ortadan kaldıran burjuva devrimi, kapitalist tarımın gelişmesinde temel faktör olan mülkiyet

yoğunlaşması ve bunun için gerekli hukuksal çerçeveyi temin etmiştir. Bu olguya işaret eden Kautsky, burjuva devriminin sonucunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "burjuva devrimi, teknik ve sosyal gerekleri halihazırda mevcut bulunan bu yeni tarıma hukuki bir temel sağlamıştır" (Kautsky, 1988). Nitekim bu devrimlerle kendi taleplerine yanıt veren bir devlet oluşturan büyük toprak sahipleri, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mülklerini genişletme ve çitleme faaliyetlerine hız vermiştir. 1700 yılına gelindiğinde çitlemelerin 3/4'ü tamamlanmıştır. Özellikle 1690-1750 yılları arasında köylü mülklerinin çok büyük bir bölümü büyük toprak sahiplerinin eline geçmiştir. Mülkiyetin el değiştirmesi ile 1690'dan sonra, yüz acrenin altında toprak sahibi olanların oranında dramatik bir düşüş ortaya çıkmıştır. Toprak mülkiyetindeki bu değişiklik sonucunda, rantlar ikiye katlanmış ve çitleme ve toprağın verimin artırmaya yönelik önlemlerle büyük bir verimlilik artışı sağlanmıştır. Bu gelişme, mali gücü yerinde olan büyük toprak sahiplerini daha geniş ölçekte çitlemelere yöneltmiştir.

II. Parlamento Çitlemeleri ve Tarımsal Kapitalizmin Zaferi

Burjuva Devrimleriyle hükümetin toprak sahiplerinin kontrolüne girmesiyle, çitlemelere yasal dayanak sağlamak için, Parlamento yasalarına başvurulmuştur. Bu amaçla 1710 yılında ilk özel çitleme yasası Parlamento'ya sunulmuştur. Tablo l'den izlenebileceği gibi, 1750'ye kadar, Parlamentodan 100'e yakın çitleme yasası geçmiştir. 1750-1760 yılları arasında 130 yasa, 1760-1779 yılları arasında ise 800 yasa Parlamento'dan geçirilmiştir. 1790-1820 yılları arasında bu hareket doruk noktasına ulaşmış ve yaklaşık 2250 çitleme yasası Parlamento tarafından onaylanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda çitleme yasalarıyla 6.5 milyon acre³ ortak tarla çitlenmiştir. Bu alan İngiltere'nin toplam arazisinin yüzde 20'sini oluşturmaktadır. Overton'ın aktardığına göre, toplam miktar olarak bakıldığında 16. yüzyılda toplam arazilerin %2'si çitlenirken, 17. yüzyılda bu hareket doruk noktasına ulaşmış ve toplam arazilerin %24'ü çitlenmiştir (Overton, 1996). Çitlemelerin esas itibariyle Parlamento

Yasaları aracılığıyla yapıldığı 18. ve 19. yüzyıllarda ise sırasıyla toplam arazilerin %13 ve % 11'i çitlenmiştir. Kimi bölgelerde ise çitlenen araziler mevcut arazilerin yarısına ulaşmıştır.

Çitleme hareketinin, ilki teknik, ikincisi mülkiyet ilişkileri ile ilgili iki boyutu bulunmaktadır. Teknik boyutu, üretimin teknik koşulları ile ilgilidir. Coğrafi ve fiziksel boyut olarak da ifade edilebileceğimiz bu yön, işlenen arazi parçalarının reorganizasyonunu, ekili alanların boş topraklara doğru genişlemesini ve ekilebilir arazilerin otlağa dönüştürülmesini ifade etmektedir. Ancak çitlemelerin ardından hemen toprağın reorganizasyonu gündeme gelmemiş, Norfolk gibi tarımsal yeniliklerin öncüsü olan bir bölgede bile bu değişiklikler sözkonusu arazilerin ekime açılmasından sonra yaşama geçirilmiştir (**Beckett, 1990**). Mülkiyet ilişkileri boyutu ise, ortak topraklardaki hakların ortadan kaldırılması ya da geçmişte kullanılan ortak topraklarda otlatma ve ot biçme haklarının ilga edilmesini ifade etmektedir (**Tribe, 1981**).

İngiltere'de Parlamento yasaları ile gerçekleştirilen çitlemeler sonucunda 18. yüzyılda tarımsal kapitalizmin tam gelişmiş bir modeli hayata geçirilmiştir. Hobsbawm 'ın ifadesiyle, çitleme yasaları sonucunda 1750'li yıllarda tarımda egemen

olan mülkiyet yapısı, yukarıda ortaya koyduğumuz tabloya uygun olarak "birkaç bin toprak sahibi, bunların topraklarını kiralayan on binlerce kiracı çiftçi, bu kiracı çiftçilerin toprağı işlerken emeklerini kiraladığı ve zamanlarının büyük bölümünde emeklerini kiraya veren yüz binlerce tarım işçisi, uşaklar ve çok küçük mülk sahipleri"nden oluşmaktadır (**Hobsbawm, 1998**).

Görüldüğü gibi, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, tarımda küçük mülkiyet büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu tablo köylülerin ve küçük kiracı çiftçilerin mülksüzleştirilmesi ile sağlanmıştır. İngiltere'de köylülerin ve kiracı çiftçilerin mülksüzleştirilmesi, toplumsal açıdan oldukça dramatik sonuçlar doğurmuştur. Yeni mülkiyet ilişkileri, köylünün kendi mülkiyeti ya da tasarrufu altındaki toprağında ailesinin beslenmesi için tarım yapma olanağını ve ortak topraklardan yararlanma hakkını bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Köylülüğün mülksüzleştirilmesi ile mülksüz ücretli emekçiler sınıfının yaratılması kapitalist üretim ilişkilerinin ve birikimin gelişeceği toplumsal ilişkilerin kurulmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. İkel birikimle yaratılan özgür ücretli emekçi, yaşamını sürdürmek için artık eskisi gibi kendi toprağında değil, büyük kapitalist çiftliklerde ve kırsal sanayide çalışmak zorundadır (**Marx, 1997**).

Tablo 1. İngiltere'de Parlamento Çitlemelerinin Kronolojisi

	Ekilebilir açık tarla		Ortak Topraklar ve Boş Araziler	
	Yasa sayısı	%	Yasa sayısı	%
1730-9	27	1	12	1
1740-9	28	1	11	1
1750-9	87	3	30	2
1760-9	316	12	77	6
1770-9	481	18	159	12
1780-9	152	6	85	6
1790-9	413	15	163	12
1800-9	591	22	289	22
1810-9	430	16	349	26
1820-9	107	4	109	8
1830-9	79	3	46	3
TOPLAM	2711	100	1330	100

Kaynak: Overton, (1996)

16. ve 17. yüzyıllarda, köylülüğe geçim aracı sağlayan ve feodal dönemden kalan geleneksel haklar tarıma dayalı kapitalizmin gelişmesinin önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Bu dönemde, açık tarlalarda geçimine katkıda bulunacak küçük bir toprak parçasını işleyebilen, ortak ormanlardan yakacağını temin eden, avlanabilen köylü, ücret dışında geçim araçlarına sahip olduğu için henüz tümüyle işgücü piyasasına tabi hale gelmemiştir. Bu olanaklar, ücretli emekçinin geçimini işgücü piyasasındaki dalgalanmalara bağlayan proleterleşme sürecine karşı direnme olanağı sunmuştur. 18. yüzyılda ortak toprakların Parlamento yasaları ile çitlenmesi sonucunda bu hakların ortadan kaldırılmasıyla proleterleşme süreci tamamlanmıştır (Dobb, 1992). Böylece mülkiyet hakları ile geleneksel haklar arasındaki çelişki çözülmüş, mülkiyet hakları geleneksel haklar karşısında tam zaferini ilan etmiştir.

İngiltere'de tarıma dayalı kapitalizmin gelişmesi sonucunda, kendine yeterli aile tarımının adım adım gerilemesi ve tarımda uzmanlaşmanın artması, bütün toplumsal sınıfları kendi üretim ve tüketim araçlarının edinmek için piyasaya bağımlı hale getirmiştir. Bütün toplumsal sınıfların piyasaya bağımlı hale gelmesi, kapitalist gelişmenin önkoşulunu oluşturan iç pazarın gelişmesini sağlamıştır.

İngiltere'nin gelişen iç pazarının taleplerinin karşılanması sanayi üretimini teşvik etmiştir. Çitlenmeler sonucu kırdaki üretim ilişkilerinin değişmesi, özellikle 17. yüzyıldan itibaren kentlerdeki loncaların sınırlamalarından kaçan tüccar kapitalistlerin yoğun bir şekilde kıra yönelmelerine yol açmıştır. Kırdaki serfliğin bağlarından kurtulmuş ve ucuz işgücünün varlığı sanayinin kıra yönelmesinin koşullarını yaratmıştır.

Sanayinin kırdaki coğrafi dağılımı ise esas olarak toprağın otlak ve tahıl yetiştirme işlevleri arasındaki dağılıma göre oluşmuştur. Tahıl tarımı yapılan bölgelerde, tarım araç gereçleri ve tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayiler gelişirken, koyun yetiştirilen ve daha az işlenecek toprak ve fazla

işgücünün bulunduğu bölgelerde ise, başta dokumacılık olmak üzere ticari yönü daha fazla olan sanayiler gelişmiştir (Jones, 1968). 16. yüzyıldan itibaren yeomanlar ve küçük kiracılar bu tür sanayilere bağımlı hale gelmiştir (Dobb, 1992). 17. ve 18. yüzyıllarda tarımdaki uzmanlaşma nedeniyle sanayi ürünlerine ihtiyacın artması kırsal sanayiye geliştirmiş, çitlenmeler sonucunda yerlerinden edilmiş köylüler, giderek artan ölçüde bu alanda çalışmaya başlamıştır. Tarımda kapitalizmin gelişmesiyle kırsal kendine yeterliliğin ortadan kalması sanayi ürünleri pazarını genişletmiştir.

Öte yandan tarımda üretimin teknik koşullarındaki iyileşmelerle üretim önemli ölçüde artmıştır. 1706-10 yılları arasında tahıl ihracatının toplam ihracata oranı yaklaşık yüzde 3,5 civarındayken, bu oran 1751-1760 döneminde yüzde 15,5'e yükselmiştir. Aynı dönemler için sanayi malları ihracatında önemli bir sıçrama söz konusu değildir (John, 1962). Tarım üretimindeki artış, tahıl fiyatların düşürmüştü, 1720-50 yılları arasındaki ortalama fiyatlar 1660-80 dönemindeki fiyatların yaklaşık yüzde 25 altında gerçekleşmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında tahıl fiyatlarındaki düşüş, reel ücretlerin artmasına yol açmıştır. Reel ücretlerin artmasıyla, iç pazarda sanayi ürünlerine yönelik talep artmış, görece fiyatlar sanayi ürünleri lehine oluşmuştur (John, 1962). Üretim maliyetlerinin görece azalmasını sağlayan bu olumlu konjonktür, sanayinin gelişmesini teşvik etmiştir. Görüldüğü gibi tarımsal kapitalizmin gelişmesiyle sanayinin gelişmesi arasında birbirini besleyen bir ilişki söz konusudur.

III. 18. Yüzyıl İngilteresi'nde Tarımsal Kapitalizm ve Toprak Sahipliği

İngiliz tarım tarihine ilişkin çalışmalarda, 18. yüzyıldaki tarımsal yapı betimlenirken en önde gelen figür, büyük toprak sahibidir. Yaygın anlatıya göre büyük toprak sahipleri yalnızca rant geliriyle yaşayan, iktisadi açıdan "asalak" bir toplumsal sınıf değil, aynı zamanda üretimin teknik koşullarını iyileştirmek için yeni tarımsal teknikleri yakından izleyen, arazilerini iyileştirmek ve genişletmek için sürekli bir çaba

gösteren bir kesimdir. Bunlardan en ünlüleri Jethro Tull, Charles Townshend ve Coke of Holkham adlı toprak soylularıdır. 1950'lere kadar, İngiliz tarım tarihine ilişkin literatür, büyük ölçüde bu ileri görüşlü ve girişimci toprak sahiplerinin faaliyetlerine odaklanmış, bu çalışmalarda İngiliz kırının toplumsal ilişkileri ikinci planda kalmıştır. Bundan sonra gelen çalışmalarda da, toprak soylusunun toplumsal ilişkileri içindeki rolü ikincil planda kalmış, çalışmalar teknisyen bir perspektife sıkışmıştır. Bu bakış açısına göre, tarımsal arazilerin görece küçük bir toprak sahibi grubun elinde toplanması, bu grubun, bağımsız çiftçilere kredi sağlayacak mali kurumların olmadığı bir dönemde tarım üretiminden elde ettikleri kaynak akımını merkezileştirerek tarımsal yatırımlara yönlendirmelerini olanaklı kılmıştır (Tribe, 1981). Söz konusu bakış açısını sorgulamak için 18. yüzyıl İngiliz kırının yapısına yalnızca teknik koşullar açısından değil, sosyal, siyasal ve kurumsal faktörler açısından bakmak yararlı olacaktır.

Toprak sahibi sınıfı karakterize eden temel özellikler, aile malikanesi ile aileye gelir, ikamet yeri ve kuşaklar boyu taşıyacakları bir kimlik sağlayan toprak ilişkisidir. Mingay'ın yaptığı incelemeye göre 18. yüzyıl İngiliz siyasal yaşamında dizginleri elinde tutan en büyük 400 toprak sahibi aile içinde yer alabilmek için yılda 10.000 pound gelire sahip olmak gerekmektedir (Mingay, 1963). Bu gelirin esas itibarıyla rant geliri olduğu hesaba katıldığında, böyle bir gelire sahip olabilmek için o günün koşullarında 10.000-20.000 acre toprağa sahip olmak gerekmektedir. Aynı yazarın çalışmasına göre bu kesim İngiltere ve Galler'de ekilebilir arazilerin %20'sini kontrol etmektedir. Bu kesimden sonra gelen

toplumsal grup ise zengin gentry tabakasıdır. Bu grubun yıllık geliri 3.000-4.000 pound civarındadır. Ve bu grup yaklaşık olarak 700-800 aileden oluşmaktadır. Daha az zengin olan gentry tabakası ise, yıllık 1.000-3.000 pound civarında gelire sahiptir. Bu tabakanın yaklaşık olarak 3-4 bin aileden oluştuğu kabul edilmektedir. Bu üç kategori, 18. yüzyıl sonunda, ekilebilir toprakların %75'ini elinde tutmaktadır. Benzer sonuçlar, Tablo 2'nin 3. sütununda da görülebilmektedir.

Tablo II'deki en dikkat çekici olgu, büyük mülk sahipleri olarak gösterilen kesimin payında, ele alınan zaman dilimi boyunca ciddi bir değişim olmaması, buna karşılık gentrynin payının ise artmasıdır. Bu olguyu açıklamak için iki noktanın vurgulanması yerinde olacaktır. Burada gösterilen büyük toprak sahipleri kategorisi, köken olarak geleneksel topraklı aristokrasiden gelmektedir. Ancak kategorik olarak bunları feodal sınıf sayma olanağı yoktur. Burada ayrıntısına giremeyeceğimiz bir tarihsel süreç sonunda, İngiliz aristokrasisi, burjuva toprak sahibi bir sınıf haline gelmiş, ama aristokratik yaşam tarzı ve ritüellerini siyasal gerekçelerle ama içeriğini değiştirerek muhafaza etmeye devam etmiştir. Bu konuda Hobsbawm şu değerlendirmeyi yapmaktadır (Hobsbawm, 1998):

"İngiliz soyluları Roundhead'lerin mirasçıları olan ve devrim sonrasında ortaya çıkan bir elit kesimdi. Feodal aristokratın ve saray aristokrasisinin özelliklerinden olan onur, cesaret, zarafet ve cömertlik artık onların yaşamlarında egemen değildi. Orta büyüklükte bir Alman Junker'i Bedford Dükü'nden daha fazla uşağa ve hizmetçiye sahip

Tablo 2. İngiltere ve Galler'de toprak mülkiyetinin dağılımı

	1436 (İngiltere)	1690 civarı	1790 civarı	1873 (İngiltere)
Büyük Mülk Sahipleri	15-20	15-20	20-25	24
Gentry	25	45-50	50	55
Yeoman Freeholders	20	25-33	15	10
Kilise	20-30	5-10	10	10
Krallık	5			

Kaynak: Overton, (1996).

olabilirdi. İngiliz soylularının Parlamentoları ve hükümetleri savaşı da, barışı da, kar, pazar ve sömürgeler elde etmek ve ticari rakiplerini ezmek için yapardı."

İngiliz yönetici elitlerini oluşturan topraklı aristokrasi biçimsel olarak soylu olmasına karşın burjuva zihniyetine ve alışkanlıklarına sahiptir. Toprak sahibi sınıfların burjuvalaşması ve iktidarı ele geçirmesi, mali ve ticari ve sınai çıkarlarla toprağa dayalı çıkarlar arasında bir uyum yaratmıştır. Bu nedenle, Supple'in ifadesiyle "kurumları toprak sahibi sınıflar tarafından oluşturulmasına karşın devletin aynı zamanda işadamları sınıfının çıkarı doğrultusunda hareket etmesi şaşırtıcı değildir" (Supple, 1976). Bu olgunun anlaşılması sanayi devrimi ve tarımdaki kapitalist dönüşüm ilişkisini anlamak bakımından da önemlidir.

Sonuç olarak yukarıda ortaya konulan toprak mülkiyetinin dağılımına bakılarak, 18. yüzyılda toprak soylularının tarımsal arazilerin önemli bir bölümünü kontrol ettikleri ve bu sınıfların bu arazilerle ilgili kararlarının dönemin tarımsal yapısını değerlendirmek açısından büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Ele alınan dönemde milli gelir içerisinde tarımın görece yüksek bir öneme sahip olduğunu söylemek olanaklıdır. Tablo III'deki 1688 ve 1770 yıllarına ait veriler, sırasıyla Gregory King ve Arthur Young'ın çalışmalarına dayanmaktadır. Burada dikkati çeken en önemli nokta, ele alınan zaman kesitinde, manüfaktürde önemli bir gelişme olmasına karşın tarım ve ticarete kıyasla bu

gelişmenin sınırlı olmasıdır. 18. yüzyılda tarım, İngiltere'de gerek istihdam edilen işgücü gerekse de üretimin parasal değeri bakımından önde gelen sektörü oluşturmaktadır. Bu durum, toprak sahipleri sınıfının kontrolü altındaki tarımın önemini daha da belirginleştirmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 18. yüzyıl İngiltere'sinde toprakla bağlantılı malikane, toprak sahibi ailelerin temel yerleşim biçimini oluşturmaktadır. Bu ailelerin önemi ve prestiji de kırsal malikane inşa etmekten ve bu malikanenin çevresinin görkemli bir peyzajdan geçirilmesinden geçmektedir. Bu tür faaliyetlere harcanan paralar dikkate değer büyüklükler oluşturmaktadır. Holkham Hall, 1732-1765 yılları arasında ev, park, bahçe, göl ve ağaçlandırma için 92.000 pound harcamıştır. 18. yüzyıl boyunca bu tür harcamalar bir tür moda haline gelmiştir. Kırdaki refahın göstergesi olan bu harcamaların (özellikle konut yapımının), bir dizi iş alanını genişlettiği, geniş istihdam olanakları yarattığı ve kuruluş aşamasındaki sınai girişimlerin gelişmesine katkıda bulunduğu genel kabul görmektedir. Yani, bu tür harcamalar ilk anda düşünülebileceği gibi, tarımsal sermaye birikimini üretken olmayan yatırımlarda heba eden yatırımlar değil, iç pazarı geliştiren ve istihdam yaratan harcamalardır.

Kırsal malikane inşasının yanı sıra öne çıkan bir diğer harcama alanı ise toprak satın almaktır. Toprak satın almanın altında yalnızca iktisadi motifler yatmamaktadır. Toprak sahibi ailenin malikanesinin

Tablo 3. 18. Yüzyılda İngiltere ve Galler'de milli gelirin yapısı

	1688 civarı		1770 civarı	
	£m.	% Milli Gelir	£m.	% Milli Gelir
Tarım	19,3	40	58,2	45
Manüfaktür, Madencilik, İnşaat	9,9	21	30,3	24
Ticaret	5,6	12	17,0	13
Meslekler, Yerel Hizmetler	7,4	15	14,9	11
Devlet ve Ordu	3,3	7	5,7	4
Kira Gelirleri	2,5	5	4,0	5
Toplam Ürün	48,0	100	130,1	100

Kaynak: Deane ve Cole (1962).

yakın çevresindeki geniş topraklara sahip olması sosyal prestij sağlayan bir olgudur. Bir diğer etken, politik açıdan güçlü olmak yani, potansiyel seçmenleri etkileyecek bir iktisadi güce sahip olmaktır. En önemli etken ise kuşkusuz iktisadi rasyonalitedir. Özellikle malikane çevresindeki arazilerin satın alınması, arazilerin birleştirilerek, daha etkin bir yönetim sağlama ve ölçek ekonomilerinden yararlanma olanağı sunmaktadır (Tribe, 1981).

İngiliz tarımının mülkiyet yapısının önemli özelliklerinden birisi de toprakların bölünmesini engelleyen miras yasaları ve sosyal geleneklerdir. Bilindiği gibi, feodal dönemde, feodal soylunun toprak üzerindeki egemenliği kaynağını statü ilişkisinden almaktaydı. Yani, feodal hiyerarşi, soyluluk temeline göre düzenlenmiştir. Bu ilişkilerin kesintisiz olarak sürdürülebilmesi için miras düzenlemelerinin, iktidarın temelini oluşturan mülkün bölünmemesi esasına göre yapılması gerekmektedir. Bu nedenle feodal miras düzenlemeleri "büyük evlat hakkı yasası" ve "koşullu miras bırakma" gibi esaslara dayanmaktadır. Bu olgu, İngiltere'de feodalizmin çözülmesinden sonra da varlığın sürdürmüştür. Adam Smith'in de vurguladığı gibi, "yasalar ortaya çıkmalarına neden olan koşullar ortadan kalktıktan ve varlıklarını ancak kendilerinin makul kılabilceği koşullar ortadan kalktıktan uzun zaman sonra bile, genellikle yürürlükte kalırlar" (Smith, 1997). İngiltere'de feodalizmin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tümüyle ortadan kalkmasına karşın, burjuvalaşan feodal aristokrasinin, ölen, hayatta olan ve doğacak olan geniş bir aile kavramını benimsemesi nedeniyle mülklerin bölünmesinin önüne geçilmiştir.

İngiliz tarımında geniş ölçekli tarımın önünü açan büyük mülk sahipliği olgusunu besleyen bir diğer kaynağın ise, toprak sahibi aileler arasındaki evlilik birlikleri olduğu söylenebilir. Özellikle drahoma olarak toprak getirilmesi toprakların birleştirilmesini sağlayan bir etken olmuş olabilir. Bunun yanı sıra evlilik kurumu aracılığıyla ticari servetlerle toprağa dayalı zenginlik arasında yakın bir ilişkiye de vurgu yapılmaktadır. Ticaret burjuvazisinin topraklı

aristokraşiyle kurduğu bu tür ilişkiler, toprak sahipleri ile kapitalist girişimciler arasında bir yakınlaşma doğurmuştur. Bu ilişki, hangi biçimde kurulmuş olursa olsun, 18. yüzyıl İngiliz tarımındaki dinamizmin açıklanmasında anlamlı bir etken olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Nitekim bu tür bir olguyu, tarımsal üretim sorunlarına karşı yakın bir ilgi duyan ve dönemin en önde gelen düşünürlerinden olan Adam Smith'den başkası daha iyi ortaya koyamaz (Smith, 1997).

"Tüccar genellikle cesur, toprak soylusu ise çekingen bir girişimcidir... ..Ticaret işinin verdiği düzen, tasarruf ve dikkat alışkanlığı, doğal olarak tüccarı uygun bir duruma getirmekte ve onun herhangi bir geliştirme projesini karlı bir biçimde ve başarıyla yürütmesini çok daha elverişli kılmaktadır."

Ticaret ve sanayi kapitalistleri ile toprak sahiplerinin ilişkisinin boyutları konusunda çok ayrıntılı veriler bulunmamaktadır. Bununla beraber, 18. yüzyıl İngiltere'si Moore'un deyimiyle bir "toprak sahipleri oligarşisinin" yönetiminde olması, siyasal ve toplumsal açıdan toprak sahipleri sınıfına katılmayı cazip kılmaktadır (Moore, 1966). İlginç bir şekilde ilk endüstriyel kapitalistler olan A. Darby, Boulton, Peel, Arkwright gibi kişiler özellikle ileri yaşlarında malikane satın almışlardır. Bu malikanelere ödenen paralar kimi örneklerde oldukça büyük rakamlara ulaşmaktadır. Örneğin, 1809 gibi endüstri devriminin doruğuna ulaştığı bir dönemde Arkwright, Herefordshire'daki bir malikaneye 220.000 pound ödemiştir. Bu rakam, söz konusu dönemde İngiliz pamuk sektöründeki toplam sermaye yatırımlarının %60'ına karşılık gelmektedir (Tribe, 1981).

Özetleyecek olursak, gelirleri için kiracı çiftçilerin varlığına bağımlı olan bu büyük ve orta boy malikanelerin oluşumu ve sürekli kılınmasını sağlayan bir dizi etken olduğu açıktır. 18. yüzyıl sonunda, kapitalist kiracı çiftçilik, İngiliz tarımında hakim ziraat biçimi haline gelmiştir. Bunun temel nedenini, yalnızca, kiracılık sisteminin tarımın gelişmesi için o dönemin koşullarında en ileri ve en etkin yöntem

olması değil, aynı zamanda toprakların önemli bir bölümünün, gelir kaynağı olarak rant gelirin bağımlı olan ve kırdan ikamet eden az sayıda toprak sahibinin elinde toplanmasına yol açan siyasi ve toplumsal sistemin bir sonucu olarak görmek uygun olacaktır. Bu bağlamda, toprak sahiplerinin rant gelirlerini istikrarlı hale getirmek için iyi kiracılara dayanması kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle Adam Smith de yazının girişinde aktardığımız pasajında kiracı çiftçilerden övgüyle söz etmektedir.

Sonuç olarak toprak sahiplerinin kapitalizmin gelişmesinde dışsal ve etkisiz bir aktör olarak görülmesinin eksik bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Ancak toprak sahiplerinin etkisi, doğrudan sermaye yatırımlarını üstlenmek biçiminde değil, kırsal ekonominin örgütlenmesinde üstlendiği rolden kaynaklanmaktadır. İngiltere'de feodalizmin çözülmesine yol açan koşullar, bir yandan toprak soylularının kendi yeniden üretimleri için kullandıkları geleneksel koşulları ortadan kaldırmış, bir yandan da gelişen ticari tarım yeni kazanç olanakları sunmuştur. İngiliz toprak sahibi sınıflar bu olanağı değerlendirerek yeni koşullara uyum sağlamışlardır. Yeni koşullarda, sürekli ve artan bir gelir elde etmenin temel yolu topraklarını kiracı kapitalist çiftçiye kiralamak üzere organize etmektir. Bu yönelim İngiliz kırsalındaki üretim ilişkilerini kökten değiştirmiş ve toplumsal dokunun sanayi devrimine hazırlanmasını sağlamıştır. Söz konusu değişim, toprak sahiplerinin bu yoldaki bilinçli planları sonucu değil, yukarıda değinilen ve kökleri 15. yüzyıla kadar giden köylülüğün mülksüzleştirilmesi süreciyle eş anlamlı olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç Yerine: Almaşık Geçişler

İngiliz modeli tarımsal kapitalizm, kapitalist tarımın temel karakteristiklerinin saptanması açısından klasik bir örnek ve değerlendirme ölçütüdür. Ancak, model incelenirken, tıpkı, ilk sanayi devriminde olduğu gibi, bu gelişmenin İngiltere'nin kendi iç evrimine bağlı olarak özgül bir biçim aldığı göz önünde tutulmalıdır. Günümüzün ölçüleriyle modern tarımın temelleri bu dönemde atılmıştır. Sermaye kullanımına dayanan ve ücretli işçi çalıştıran

geniş ölçekli kapitalist çiftlik modelinin tüm karakteristikleri 18. yüzyıl İngiliz tarımında gözlenebilmektedir. İngiliz tarımındaki bu kapitalist dönüşüm, sanayi devriminin de önünü açmıştır.

İngiliz sanayi devriminin ardından sanayileşmeye çalışan bütün ülkeler, sanayileşme hedefi doğrultusunda köylülük sorunuyla yüz yüze gelmiştir. Tarım ve köylülük sorununun çözümü, kapitalist gelişmenin, sermaye birikimi, özgür işgücü pazarının oluşturulması, iç pazarın inşası gibi gerekleri açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu yazıda ortaya konulan yaklaşım, tarım ve köylülük sorununun çözümünün teknik değil, tarihsel ve sosyolojik etkenlerin belirleyici olduğu bir çerçevede ele alınması gerektiğini kanıtlamaktadır.

Nitekim Batı Avrupa'daki diğer kapitalist gelişme örneklerinde köylülük sorunu, kapitalist gelişmenin özgül karakterine bağlı olarak farklı yollar izlemiştir. Örneğin Fransa, İngiltere ile benzer bir tarihsel deneyimi paylaşmasına karşın, 17. yüzyılda güçlenen mutlak monarşi, feodalizmi merkezi temelde yeniden inşa ederek köylülüğü mali gerekçelerle koruma altına almış ve proleterleşmeyi engellemiştir. Fransız devriminin ardından köylülüğün siyasal gerekçelerle korunması nedeniyle küçük üreticiliğe dayalı bir tarımsal yapı 20. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. Almanya'da ise feodalizm, 19. yüzyılda toplumsal devrimin içerdiği siyasi risklerden kaçınmak için tepeden bir devrimle ilga edilmiş, feodal soyluların birçok kısa bir zaman içinde burjuva toprak sahiplerine, serflerin ise sanayi işçisine dönüştüğü sarsıntılı bir toplumsal dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm sürecinin anti-demokratik karakteri nedeniyle 20. yüzyılın ilk yarısında dünyayı kana bulayan siyasi sonuçları olmuştur. Keza ABD'de köleci güney eyaletleri ile sanayici kuzey eyaletlerinin ülkenin geleceği üzerine tuttuğu iç savaş da özünde tarım sorunuyla bağlantılıdır. Kapitalist olmayan bir gelişme modelini hayata geçiren Sovyetler Birliği de köylülük sorunuyla boğuşmak zorunda kalmıştır. Kapitalist dönüşümle 20. yüzyılda tanışan geri ve bağımlı ülkelerde ise, küçük meta üreticiliği kapitalizmin ilk dönemine özgü tefeci-tüccar sermayesine bağımlı olarak yaşamayı

sürdürmüştür. Sonuç olarak İngiliz modeli tarımsal kapitalist dönüşüm, klasik model olarak farklı deneyimleri analiz etmeye yönelik zengin bir tarihsel ve kuramsal malzeme sunmaktadır.

Dipnotlar

1. Bu alt bölümdeki ilkel birikim sürecine dair tartışmaları, başka bir sorunsalın parçası olarak daha ayrıntılı bir şekilde 2002 yılında tamamladığım yüksek lisans tezimde ele almıştım. Bkz. Kaymak (2002).

2. 16. yüzyılda İspanyol sömürgecilerin Orta ve Güney Amerika'daki gümüş madenlerini ve eski uygarlıkların hazinelerini yağmalayarak Avrupa'ya taşınması, para sermayenin artmasına ve fiyat artışlarına yol açarken, güçlü mutlak monarşilerin ve daimi orduların kurulmasının yarattığı ek talep ve hızlı nüfus artışı da enflasyonist eğilimi hızlandırmıştır. Fiyat devriminin nedenleri ve sonuçları iktisadi tarihin en tartışmalı konularından birisidir. Bu konuda bkz. Üşür (2002) ve Vilar (1995).

3. İngiltere'de kullanılan alan ölçüsü birimi. 1 acre=4,074 dekar.

Kaynaklar

Beckett, J.V. (1990). *The Agricultural Revolution*. London: Basil Blackwell.

Bloch, M. (1970). *French Rural History*. Trans.: Janet Sondheimer, Berkeley: University of California Press.

Bois, G. (1984). *The Crisis of Feudalism*. London: Cambridge University Press.

Brenner, R. (1990). *The Agrarian Roots of European Capitalism*. in T.H. Aston ve ve C.H.E. Philpin, (Eds.), *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press.

Deane, Phyllis, Cole W.A. (1962). *British Economic Growth: 1688-1959*. London: Cambridge University Press.

Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. Çev. F. Akar, İstanbul: Belge.

Duby, G. (1975). *Medieval Agriculture, 900-1500*. in Carlo M. Cipolla, (Ed.), *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*. Glasgow: Collins-Fontana Books.

Hill, C. (1969). *Reformation to Industrial Revolution*. Harmondsworth: Penguin Books.

Hill, C. (1983). *1640 İngiliz Devrimi*. Çev.: N. Kalaycıoğlu, İstanbul: Kaynak.

Hilton, R. (1983). *The Decline of Serfdom in Medieval England*. Hong Kong: Macmillan.

Hobsbawm, E. J. (1998) *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev.: B. Sina Şener, Ankara: Dost.

Hirschman, A. O. (2008). *Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?*. Çev.: Barış Cezar, İstanbul: Metis.

John, A.H. (1962). *Aspects of English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century*. in E.M. Carus Wilson, (Ed.), *Essays in Economic History*. Vol.2, London: Edward Arnold.

Jones, E.L. (1968). *Agricultural Origins of Industry. Past and Present*, 40: 59-71.

Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*, Vol. I. Trans.: Pete Burgess, London: Winchester Mass.

Kaymak, M. (2002) *Klasik Politik İktisadın Doğuşu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kerridge, E. (1966). *The Movements in Rent: 1540-1640*. in E.M. Carus Wilson, (Ed.), *Essays in Economic History*. Vol. II, London: Edward Arnold.

Marx, K. (1979). *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. Çev.: Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim.

Marx, K. (1997). *Kapital*. I.Cilt, Çev.: Alaaddin Bilgi, Ankara: Sol.

McNally, D. (1988). *Political Economy and the Rise of Capitalism: a Reinterpretation*. Berkeley: University of California Press.

Mingay, G.E. (1963). English Landed Society in the Eighteenth Century. London: Routledge and Kegan Paul.

Mooers, C. (1997). Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu. Çev.: Bahadır S. Şener, Ankara: Dost.

Moore, B. (1966). Social Origins of Dictatorship and Democracy. Penguin.

Nef, J. U. (1966). Prices and Industrial Capitalism in France and England. in E.M. Carus Wilson, (Ed.), Essays in Economic History. Vol. I, London: Edward Arnold.

Overton, M. (1996). Agricultural Revolution of England: 1500-1850. Cambridge: Cambridge University Press.

Perelman, M. (2000) The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation. Durham and London: Duke University Press.

Pirenne, H. (1994). Ortaçağ Kentleri. Çev.: Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim.

Smith, A. (1997). Ulusların Zenginliği. Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, İstanbul: Alan.

Supple B. (1976). The State and The Industrial Revolution. in Carlo M. Cipolla, (Ed.) Fontana Economic History of Europe.Vol.3, New York: The Harvester Press.

Timmer, C. P. (1969). The Turnip, The New Husbandry, and The English Agricultural Revolution. The Quarterly Journal of Economics. 83 (3): 375-395.

Tribe, K (1981). Genealogies of Capitalism. New Jersey: Humanities Press.

Üşür, İ. (1990) Burjuva Devrimleri Bağlamında 17. Yüzyıl İngiliz Devrimi. Onbirinci Tez. 10: 158-178.

Üşür, İ. (2002) Paranın Miktar Teorisinin Tarihsel Sınırlılığı Üzerine ya da Onaltıncı Yüzyıl Fiyat Devrimi. içinde, Cem Alpar'ın Anısına Armağan. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu,103-129.

Vilar, Pierre (1995). Kapitalizmin Oluşumuna İlişkin Problemler. içinde, David S. Landes (Der.) Kapitalizmin Doğuşu. Çev.: S.E. Gündüz, İstanbul: İnsan, 55-74.

Wood, E. M. (2003a). Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış. Çev.: A.Cevdet Aşkın, Ankara:Epos.

Wood, E. M. (2003b) Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, Çev.: Şahin Artan, İstanbul: İletişim.